

Н.Р. Петрошук,

завідувач НМЦ профільного навчання Інституту післядипломної педагогічної освіти
Київського університету імені Бориса Грінченка

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЗМІСТОВІ ЗАСАДИ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті висвітлено питання підвищення кваліфікації учителів на курсах та з'їздах в Україні кінця ХІХ — початку ХХ століття. Зокрема, розглянуто практичні й теоретичні аспекти перепідготовки вчителя як невід'ємні складові його успішної педагогічної діяльності.

Ключові слова: підвищення кваліфікації вчителів, учительські курси, з'їзди.

Ретроспективне звернення до проблеми підвищення кваліфікації учителів народних шкіл зумовлене як нинішніми змінами в системі національної освіти, так і зростанням вимог до рівня кваліфікації сучасного педагога, пошуком нових форм та методів роботи у системі післядипломної педагогічної освіти.

З огляду на це цінним надбанням вітчизняної педагогічної науки й освіти є досвід проведення курсів та з'їздів учителів для народних шкіл наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в Україні, більша частина земель якої входила до складу Російської імперії. Оскільки проблема підвищення кваліфікації вчителів була одним із напрямів діяльності земств, товариств, з'їздів, то вона фрагментарно розкривається в дисертаційних дослідженнях таких науковців: О.А. Білецького [18]; Л.В. Корж [17]; Н.А. Олійник [16], Л.Т. Рябовол [19] та ін.

Мета нашої статті: розкрити організаційні особливості, змістові характеристики, значення підвищення кваліфікації вчителів в Україні в обраних хронологічних і територіальних межах.

Одразу зазначимо, що народні школи того часу (нижчі та вищі початкові училища, церковнопарафіяльні училища, земські) перебували в поганому матеріальному стані, їм не вистачало кваліфікованих учителів. У більшості шкіл учителями працювали особи з низьким рівнем загальної та педагогічної підготовки. Для надання допомоги учителям у їхній роботі, школи відвідували інспектори народних училищ, але ці відвідини були недостатньо частими та короткотривалими, тому не приносили бажаного результату. Інспектори у своїх звітах про відвідання шкіл підкреслювали, що недоліки в роботі шкіл зумовлені головним чином «недостатньою підготовкою вчителів до своєї справи, незнанням ними педагогіки та загальноприйнятих прийомів початкового навчання» [5, арк. 92].

Розглянемо основні причини влаштування учительських курсів та з'їздів, які активно проводились земствами та громадськими організаціями на території Російської імперії, починаючи з 70-х років ХІХ ст. Як бачимо зі звіту про з'їзд учителів у Чернігівській губернії (1870), однією з причин влаштування учительського з'їзду була «відсутність підготовлених учителів, які б володіли необхідними знаннями та педагогічними методами для виконання своїх обов'язків» [6, арк. 48]. Оскільки народні вчителі були розкидані по віддалених селах, практично не мали доступу до методичної літератури та обміну досвідом з колегами, то працівники земств і громадських організацій не бачили альтернативи учительським курсам та з'їздам, які у час, вільний від занять у школі (курси практично завжди проводились влітку), могли б не дуже дорогим коштом підвищити рівень загальної та професійної освіти вчителів. Адже ніяке «друкування лекцій не може замінити живе слово на курсах, яке вносить пожвавлення в ряди слухачів та практику зразкової школи» [13, арк. 9].

Курси мали на меті передусім «допомогти кожному вчителю поступово виробити власні методи та прийоми викладання у школі», а також об'єднати вчителів, «надати їм, по мірі можливості, необхідні знання, ознайомити з певними системами викладання й показати прийоми та методи, якими можна користуватись у певних випадках» [1, арк. 4]. Тільки за таких умов вчителі «могли б не тільки вести свою справу на рівні сучасних вимог науки і мистецтва, а й брати безпосередню живу участь у самій розробці педагогічних питань, могли б нарешті поділитися один з одним своїми думками і спостереженнями, освіжитися і відпочити душею» [2, арк. 8], що було вкрай необхідно для закинутих долею у віддалені села народних учителів.

Передові діячі освіти й науки свого часу, занепокоєні станом народної освіти, приділяли велику увагу поліпшенню професійної підготовки вчителя [9, 118]. Так, професор Кулаковський у 1899 р. надав у попечительську раду Київського навчального округу свої пропозиції щодо удосконалення підготовки вчителів. Він вважав, що не варто одразу після закінчення університету відправляти випускників на педагогічну роботу, треба підготувати їх спочатку на вчительських курсах, адже «хороші теоретичні знання не завжди можуть вважатися гарантією придатності до практичної педагогічної діяльності» [11, арк. 1]. Тому для успіху освітньої роботи «недостатньо мати хорошу вчительську семінарію, треба створити ще такі заклади, які б могли не тільки зберегти духовно-інтелігентний рівень випущених вихованців семінарії, а й, якщо це можливо, підвищити його. Таким закладом можуть бути постійні, тобто щорічні літні педагогічні курси для учителів з високим рівнем публічності й загальної справи» [2, арк. 8], — зазначалось у зві-

ті про вчительський з'їзд на Чернігівщині (1870). Як бачимо, основними причинами виникнення курсів підвищення кваліфікації учителів народних шкіл були: низький рівень підготовки учителів, їх недостатня кількість та необхідність навчити учителів основним методичним прийомам проведення уроків.

Характерно, що підходи до організації курсів глибоко продумувалися їх організаторами, зокрема керівниками. Варто зазначити, що керівниками вчительських курсів найчастіше призначались інспектори народних училищ, досвідчені вчителі гімназій, викладачі університетів та інститутів. Як правило, на ці посади завжди погоджувались охоче, оскільки керівництво вчительськими курсами щедро оплачувалось спочатку земствами, а потім і громадськими організаціями та Міністерством народної освіти. При прийомі на курси учителям-курсистам для виявлення їхнього фахового рівня перш за все пропонували описати свою школу. Дуже часто виявлялось, що більшість учителів, погано володіючи письмовим мовленням, описували тільки зовнішній вигляд своєї школи, не торкаючись її внутрішнього розпорядку, а також розповідали про методичні прийоми, які вони самостійно виробили на практиці. Учителі часто не знали, як «поділити на частини наукову статтю, пояснити зв'язок між ними, розкрити головну думку тексту, не вміли вибирати зі статті знання, у багатьох спостерігалася бідність і неправильність мови, непослідовність в думках» [4, арк. 26].

Після опису школи, як правило, проводилось опитування курсистів для виявлення їх потреб і побажань. Після цього з'ясовувалось, що багато хто з учителів мав потребу в ознайомленні з правилами переказу тексту, зі створенням плану статті та плану розв'язування задач, адже слухачі часто не надавали значення навіть «правильному підбору слів при розв'язуванні задач» [12, арк. 1]. Керівники курсів також рекомендували вчителям давати дітям для розв'язування арифметичні задачі, які стосуються побуту селян. Це допомогло б зацікавити дітей, розвивати мотивацію до навчання.

Аналіз архівних документів показав, що на вчительських курсах та з'їздах використовувались різні методи та форми роботи з курсистами. Майже завжди курси складались з практичної частини (організація та робота зразкової школи) та теоретичної (вечірні бесіди з керівниками). До зразкової школи набирали місцевих дітей, яких ділили на кілька груп, відповідно до реалій тогочасної школи. Керівники курсів розповідали недосвідченим курсистам, що учителю, який приймає нову школу, треба одразу знайомитись з учнями, щоб правильно їх розподілити по групах, відповідно до здібностей, нахилів та віку. Водночас керівник пояснював учителям, що найоптимальнішим для успішного навчання дітей є поділ класу на три групи, відповідно до віку та підготовки учнів. Спочатку варто перший урок працювати з однією групою, а іншим давати самостійні завдання, краще письмові, а потім, на інших уроках, чергувати заняття з групами. Позитивно, що все це показував на практиці керівник курсів на показових уроках, на яких були присутні учителі-курсисти. Потім уроки проводили по черзі самі вчителі, починаючи з найсміливіших та більш досвідчених.

Зважаючи на низький загальний рівень підготовки вчителів-курсистів, керівники курсів на вечірніх бесідах знайомили їх з внутрішнім устроєм школи: правилами ведення класного журналу, оформлення дитячих зошитів, складання звітності про шкільні витрати. Проводились бесіди також про зовнішній благоустрій школи, правильне освітлення, розміщення меблів, чистоту й охайність у школі, про шкідливість наслідків при недотриманні цих вимог як для навчання, так і для здоров'я учнів. У бесідах йшлося й про важливість для здоров'я дітей правильної постави під час письма.

Позитивно, що одержані знання вчителів-курсистів перевірялися керівниками курсів. Так, учителі мали здати письмові звіти про проведені уроки, розробки конспектів уроків. Керівники після ознайомлення робили зауваження, вказували на недоліки. Крім загальних для всіх учителів робіт, давались також додаткові роботи для тих, хто мав проблеми з того чи іншого предмета [7, арк. 60].

Одержували вчителі на курсах також елементарні поняття з дидактики. Учителям розповідали про психологічні особливості навчання дітей раннього шкільного віку, про форми навчання дітей, про те, що «переважне використання питання-відповідної форми навчання дітей раннього віку дає можливість учителю скоріше розвивати їхні розумові сили, самостійність, спонукати всіх до участі в класній роботі, підтримує загальну увагу», адже при такій формі навчання «говорить не тільки учитель, але й учень, це розвиває мову учнів, удосконалює її» [6, арк. 48].

Особливо цікавили вчителів-курсистів питання щодо встановлення взаємовідносин між учителями та учнями. Керівники курсів охоче розповідали учителям про різні види покарань і заохочень. Водночас зазначалось, що у школі можна використовувати лише деякі види покарань (незадоволення, виражене поглядом, словами; короткий, але прямий осуд; пересаджування, садіння за окремий стіл; виклик до вчительського столу), а застосування тілесних покарань «усіма вчителями відкинуто рішуче, хоча відкинуто й принцип ніжностей в стосунках учителя і учня, фальшивої любові, яка не має ніякої виховної сили і морального достоїнства. Любов серйозна і в деякій мірі строга, без пристрасті і потворства — ось те начало, яким треба керуватись у відносинах з учнями» [6, арк. 48].

Уже в той час на багатьох курсах для вчителів уперше проголошувалась ідея дитиноцентризму, вказувалось, що «варто давати учням таку роботу, яка була б цікава для них» [6, арк. 48]. Водночас йшлося про те, що «справжній учитель повинен обов'язково знаходити спільну мову з дітьми, адже всі учні спочатку боязкі й безголосі, а щоб заставити їх говорити, треба заробити їх довіру» [7, арк. 60].

Порушувалось на курсах також питання і «про дисципліну як живу систему морально-виховного впливу учителя і школи на учнів, яка має на меті виховання в учнів моральної витримки, стійкого харак-

теру, свідомого підкорення закону, навички розумової праці й відчуття насолоди від праці». Особливо наголошували керівники курсів та вчителі на виховному значенні дисципліни, її залежності від особистості вчителя («уважного, настирливого, авторитетного, який користується повагою і любов'ю учнів») та від характеру навчання [7, арк. 60].

Варто зазначити, що великого значення в той час у суспільстві надавалось не тільки навчанню дітей, а й їх вихованню. Тому на багатьох учительських курсах було визначено «вищу задачу російської народної школи як виховного інституту для народу, в якому повинні одержати свій розвиток всі нормальні сили і знаходити задоволення всі вищі потреби людської природи». Школа повинна надавати учням, на думку керівників курсів та курсистів, «релігійно-моральний напрямок через розвиток та укорінення в них моральних і релігійних почуттів», виховувати в них почуття патріотизму [7, арк. 60].

У звіті про заняття на тимчасових педкурсах для народних учителів і вчительок Новозибківського повіту Чернігівської губернії (1880), складеному відомим педагогом Т.Г. Лубенцем, інспектором народних училищ Київського навчального округу, йшла мова про те, що школа, даючи знання дітям, готує з них і майбутніх членів суспільства, майбутніх громадян, тому разом зі знаннями треба «закласти моральні засади і дати розвиватись тим якостям, які повинен мати кожний громадянин. Школа повинна бути виховним закладом, повинна навчити дітей порядку, акуратності, чистоті, старанності, правдивості, працелюбству» [8, арк. 61].

Активну участь в організації і роботі учительських курсів брали й директори вчительських інститутів. Так, наприклад, директор Вінницького учительського інституту, при якому часто влаштувалися курси, у своєму листі до попечителя Київського навчального округу наголошував на тому, що мета літніх курсів — дати слухачам вказівки і керівництва для самостійної роботи над собою протягом навчального року. Водночас він підкреслював велику роль закладів освіти та вчителів у справі виховання підростаючого покоління, наголошував на тому, що «виховання в школі — головна задача педагога» і «державна задача училища: закінченим вихованням і навчанням створити культурних, корисних громадян для держави, проникнутих ідеєю любові до царя і батьківщини, які можуть плідотно працювати на користь держави» [14, арк. 9]. У промові на відкритті курсів для учителів він закликав усіх слухачів по-новому ставитися до своєї справи, переосмислити мету й принципи роботи вчителя. Велику роль справі виховання відводило й Міністерство народної освіти, наголошуючи, що в школі на перший план потрібно ставити не «зовнішню, формальну сторону виховання, не сухий контроль знань учнів, а живе, співчутливе відношення учителів до вихованців» [15, арк. 68]. Саме таку позицію мали доводити до відома вчителів керівники курсів та привчати учителів до сумлінного виконання професійних обов'язків.

Освітнє завдання народних училищ полягає «не у визубрюванні фактичних даних, а в розвитку учня, в його інтересі до збагачення знаннями. Ми можемо розумно, ясно, живо, весело і цікаво пройти цикл знань певного предмета, виділивши головне й ігноруючи деталі, розвиваючи смак до знань — це наша мета». Шкільний учитель повинен уміти зацікавити учня, і тільки тоді «з'явиться необхідна увага зі сторони учня, виникне розуміння і створиться необхідна дисципліна»; треба виховувати в учнях повагу до праці за принципом «народна школа — трудова школа», а також розвивати в учнів інтерес до різних сфер діяльності людини [14, арк. 9].

Однією з пріоритетних проблем курсів була особистість учителя, необхідність його самовдосконалення і самоосвіти, адже «особистість учителя як в дзеркалі відображається на його учнях. Чим здібніші, ретельніші, відданіші своїй справі вчителі, тим краще йдуть справи, тим менша потреба у мірах для стримування класу під час його роботи, і тим кращі результати» [3, арк. 156].

Про це йшлося і на відкритті вчительських курсів у Гадячі (1913). Зокрема, зазначалось, що учитель, навчаючи дітей, повинен і сам учитись, а «набравшись знань і кращого досвіду на курсах, повернеться до своєї справи з більшою впевненістю в собі і буде з успіхом проводити в народ освіту» [10, арк. 355]. Часто на курсах для вчителів йшла мова про значення учителя серед народу «не тільки як зразка вихованості, порядності й акуратності в житті, але і як представника закладу, через який передається дітям народу релігійно-моральне виховання» [5, арк. 92]. Водночас підкреслювалось, що учитель повинен бути «последовним у своїх діях. Последовність повинна проявлятися в терпінні, невтомності, наполегливості його стремлень. Приклад діє сильніше від слова. Любов дітей треба заслужити. Якщо учитель завойовує любов дітей, образ його буде перед ними навіть тоді, коли вони його не бачать і не чують» [8, арк. 61].

Отже, на основі аналізу джерел ми дійшли думки, що основними причинами виникнення курсів та з'їздів для підвищення кваліфікації вчителів в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст. були: недостатня кількість учителів, низький рівень їх підготовки та необхідність навчити учителів основним методичним прийомам проведення уроків. Оскільки народні вчителі були розкидані по віддалених селах, практично не мали доступу до методичної літератури та обміну досвідом з колегами, то працівники земств і громадських організацій не бачили альтернативи учительським курсам та з'їздам, які у час, вільний від занять у школі (курси практично завжди проводились влітку), могли б не дуже дорогим коштом підвищити рівень загальної та професійної освіти вчителя). До характерних особливостей організації курсів та з'їздів для учителів відносимо: належний рівень проведення (з'ясування проблем учителів перед відкриттям курсів, складання програм курсів з урахуванням їхніх запитів; організація при школах чи

гімназіях зі зручним розташуванням); призначення досвідчених педагогів і громадських діячів керівниками курсів; достатнє фінансове забезпечення. Як свідчать матеріали педагогічних курсів і з'їздів, удосконалення професійної підготовки відбувалось як у теоретичному, так і в практичному напрямках. Теоретична частина включала виступи кращих педагогів (теоретиків і практиків) з проблем організації навчально-виховного процесу, впровадження нововведень в теорію та практику народної освіти. Основними формами практичних занять були «зразкові уроки» (організація цих уроків була призначена для практичної ілюстрації теоретичних положень) та «пробні уроки» (уроки слухачів виявляли ступінь оволодіння вчителями необхідними знаннями, уміннями, навичками).

Учителі-курсисти мали змогу також збагачуватися з питань навчання та виховання дітей, самоосвіти учителя, статусу учителя та його особистісного зростання, ведення шкільної документації та способів покращення благоустрою школи. У цілому значення курсів і з'їздів як форм підвищення кваліфікації учителів у досліджуваній період полягає передусім у наданні вчителям необхідної допомоги у їхньому фаховому зростанні.

Водночас ми не змогли охопити всі аспекти окресленої проблеми. Подальшого дослідження потребує питання про етапи становлення системи підвищення кваліфікації вчителів для народних шкіл в Україні другої половини XIX – початку XX століття, фактори й засади еволюції шкільної політики щодо вдосконалення фахового рівня учителів народних шкіл, про що йтиметься у наступних публікаціях.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Фонд 707. – Опис 225 (1870). – Спр. 27. – Арк. 4.
2. *Там само.* – Арк. 8.
3. *Там само.* – Оп. 225 (1880). – Спр. 40. – Арк. 156.
4. *Там само.* – Арк. 26.
5. *Там само.* – Оп. 225 (1870). – Спр. 27. – Арк. 92.
6. *Там само.* – Арк. 48.
7. *Там само.* – Оп. 209 (1885). – Спр. 17.
8. *Там само.* – Арк. 61.
9. *Тригубенко В.В.* Освіта і педагогічна думка в Києві: навч. посіб. / В.В. Тригубенко, Л.С. Несторенко. – К., 2002 – С. 118.
10. ЦДІАУ. – Ф. 707. – Оп. 229 (1913). – Спр. 207. – Арк. 355.
11. *Там само.* – Оп. 317. – Спр. 71 (1899). – Арк. 1.
12. *Там само.* – Оп. 227. – Спр. 75 (1904). – Арк. 1.
13. *Там само.* – Оп. 229 (1914). – Спр. 264. – Арк. 9.
14. *Там само.* – Спр. 283, ч. 1 (1915). – Арк. 9.
15. *Там само.* – Оп. 259. – Спр. 274. – Арк. 68.
16. *Олійник Н.А.* Освітня діяльність земств Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н.А. Олійник. – Чернігів, 2008. – 236 с.
17. *Корж Л.В.* Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.В. Корж. – К., 1999. – 197 с.
18. *Білецький О.А.* Розвиток народної освіти в Катеринославській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.А. Білецький. – Луганськ, 2009. – 203 с.
19. *Рябовол Л.Т.* Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) / Л.Т. Рябовол. – Кривий Ріг, 2001. – 163 с.

Н.Р. Петрошчук. **Организационно-содержательные характеристики повышения квалификации учителей в Украине (конец XIX – начало XX века)**

В статье рассмотрены вопросы повышения квалификации учителей на курсах и съездах в Украине на основании архивных документов. Также рассмотрены практические и теоретические аспекты подготовки учителя как неотъемлемые составляющие его успешной педагогической деятельности.

Ключевые слова: повышение квалификации, учительские курсы, съезды.

N.R. Petroshchuk. **Organizational-substantial Characteristics of Professional Development of Teachers in Ukraine (the End of XIX Century – the Beginning of XX Century)**

The article is devoted to the analysis of increasing of teachers qualification at courses and congresses in Ukraine that are based on unique archived documents. It is noted that the integral parts of teachers preparation should be practical and theoretical aspects.

Key words: increasing of qualification, teachers courses, congresses.